

«күн батыс», earth-quake «жер силкиниў», whetstone «кайрак тас», thunder-storm «гүлдирмама», т.б.

б) Екинши компонент бирыншисин аныклап келеди; tip-toe «аяктың ушы», toad-eater «өтирикши», toast-master «тамада», т.б.

в) Байланыстырыўшы (копюлатив) қоспа атлықлар; Nukus – Tashkent (Нөкис-Ташкент) ҳәм т.б.

г) Айқынлаўшы қоспа атлықлар (Appositional Compounds); woman-doctor «хаял доктор», nanny-goat «ешки, урғашы жаллық», mother-in-law «қайин ене».

Әдебиятлар

1. Смирницкий А. И. «По поводу конверсии в английском языке» -М.: 1966. 44-47-б.
2. Ярцева В. Н. «Проблема параг в языке аналитического строя». -М.: 1971. 22-26-б.
3. Буранов Б. Курбаназаров П. К. «Англичан тилиниң грамматикасы» -Нөкис: 1979. 22-б.
4. Antal “Meaning and understanding” The Hague 1964.
5. Jespersen O. “A modern English Grammar on historical principles”. –Copenhagen: 1962.

Лексик-морфологик услуб ёрдамида инглиз тилида феълларнинг шаклланиши, феълларни конвертатсия қилиш, композитион услуб билан ўтказиш усуллари. Инглиз тилида феълларнинг шаклланиши ва ўзига хос узатилиши, феълларнинг синтетик ва аналитик усуллар билан шаклланиши ва сўз шаклланиши тизимидаги ўрни. Инглиз тилида қўшимчалар услуби билан феълларни тузиш. Инглиз тилида таржима услуби билан сўзларни ишлатиш. Инглиз тилида биз ҳар бир сўз гуруҳидан феълларни айлантирамиз.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

Формирование глаголов в английском языке с помощью лексико-морфологического стиля, способы передачи глаголов преобразованием, стиль композиции. Условия образования и специфической передачи глаголов в английском языке, образование глаголов синтетическими и аналитическими методами и его место в системе словообразования. Составление глаголов со стилем аффиксации в английском языке. Использование слов со стилем преобразования на английском языке. В английском языке мы создаем глаголы из каждой группы слов путём преобразования.

SUMMARY

Formation of verbs in English with the help of lexical morphological style, ways of transmission of verbs by conversion, composition style. Conditions of formation and specific rendering of verbs in English, formation of verbs by synthetic and analytical methods and its place in the system of word formation. Making verbs with affixation style in English. Use of words with conversion style in English. In English, we create verbs from each word group through conversion.

ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ЛЕКСИКАНЫҢ ТҮРКІЙ ТИЛЛЕРДЕ ИЗЕРТЛЕНИЎИ

Қ.Үсенова - ассистент оқытыўшы

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: этномаданий лексика, этнолингвистика, этнос, этнография, этимология, семантик.

Ключевые слова: этнокультурная лексика, этнолингвистика, этнос, этнография, этимология, семантический.

Key words: ethnocultural vocabulary, ethnolinguistics, ethnos, ethnography, etymology, semantic.

Тил халықтың тарихы менен байланыслы, ал лексика болса, халықтың турмысында жүз берген барлық өзгерислер менен болады. Этнографиялық лексика тил билиминдеги раўажланып киятырған бағдарлардың бири. Себеби, тил илими раўажланған сайын оның баска илимлер менен байланысы тәреплерине итибар қаратыла баслайды. Мәселен, этнолингвистика, этнографиялық лексика ҳәм т.б. Бул ҳаққындағы көзқарасларды илимпазлардың пикирлери менен толықтырыўға болады.

Рус тилиндеги энциклопедиялық сөзликлерде этнолингвистика ҳаққында мына мағлыўматты ушыратамыз: *Этнолингвистика* – этнология, фольклортаныў, мифология, мәдениеттаныў, дәстүрий мәдениеттің тил белгилерин изертлеў ҳәм тилдеги көринислер менен байланыслы этникалық дүньяны үйрениўдиң, изертлеўдиң комплексли бағдары» [11]. Ал А.С.Герд болса, этнолингвистиканың тил билими, этнография ҳәм социологияның кесиспесиндеги илим бағдары екенлигин атап өткен [4:78].

Хәр бир халықтың этнографиялық лексикасы сол халықтың этникалық өзгешелигин анықлаўға жәрдем береді. Сол себеппи бул бағдарда түркий тиллерде исленген бир қанша мийнетлер бар.

Этнографиялық лексика тараўын хәр тәреплеме изертлеўде қазақ, қырғыз, чуваш, татар, алтай тиллеринде жұмыслар алып барылды.

Түркий тиллери лексикасын хәр тәреплеме үйрениўде Э.В.Севортян көп ғана мийнет ислегенин көриўимизге болады. Оның «Этимологический словарь тюркских языков» атлы мийнетинде түркий тиллери, яғный 25 тилдің материаллары тийкарында улыўма түркий тиллериниң келип шығуы тийкарларын салыстырады [12:767].

Солай етип, биз инглиз тилинде феи́л сөзлердин сөз қосылыўы арқалы жасалыўын анализлей отырып төмендеги пикирге келдик. Қоспа сөз де еки хәм оннан да артық сөзлердин (түбирлердин) қосылыўынан дүзиліп компонентлердин мәнилеринен бираз өзгеше мәниге ийе болған ҳәм сөйлеўде бир пәт пенен айтылып, гейде биригиўши компонентлери фонетикалық өзгериске ушырайтуғын ҳәм гәпте бир ағзаның хызметин атқаратуғын сөзлерге айтылады.

Э.В.Севортян бул мийнетинде түркий тиллердеги сөзлердин этимологиялық тийкарларына итибар қаратып, оларды лексикалық жақтан бир-бирине уқсаслығы ҳәм өзгешеликлерин атап өтеди. Илимпаздың түркий тиллери сөзлериниң этимологиялық жақтан анализлеп, сөзлердин мазмунын көрсетип бергенлиги этнографизмлердин бул тиллердеги қолланыў өзгешеликлерин билиў ушын да әҳмийетли болып табылады.

Түркий тиллерде исленген мийнетлердин бири сыпатында «Қазақ тилиниң қысқаша этимологиялық сөзлиги»н атап өтиўимизге болады [8:240]. Сөзликте түрк тиллери ушын да ортақ болған лексикалық бирликлердин этимологиялық мазмуны анализленген. Бул мийнетте мал шаруашылығы, халықтың жасаў тәризи, үрп-әдет, дәстүрлер менен байланыслы болған атамалардың тийкарғы мазмуны ашып берилген. Сөзликте атамалар белгили бир топарлар тийкарында емес, ал әлипбе тәртибинде избе-из берилген. Бул оқыўшыға бираз қолайлық жаратады. Сөзликте қазақ халқы ҳәм түркий халықлар ушын ортақ болған атамалар ҳәм олардың этнографиялық мазмуны, лексикалық келип шығуы, морфологиялық мәнисине де итибар қаратылған. Мәселен, қарақалпақ халқының дәстүрий ойынлары болған көкпар ҳаққында сөзликте мынадай анықлама бериледи: «Бул сөз алтай тилинде *бору*, тува тилинде *бөрү*, ноғай, татар, башқұрт, уйғыр тилинде *бьори*, *бүре*, *бөрө* болып айтылады. «Көк» сөзи басқа түркий тиллериндегидей қазақ тилинде де заттың түси, аспан, жас балаўса шөп, жаңа шыққан жемис, өрімдей жас, деген мазмунда қолланылады. *Бөри* сөзине қосылып *көк* сөзи «мықлы, беккем, нағыз көк жал қасқыр» дегенди аңлатады. Солай етип, «көкпар» сөзи *көк* және *бөри* деген еки сөзден қуралған» [8:104].

Қазақ тил билиминде А.Т.Қайдаровтың басшылығында «Қазахи в мире родного языка» атамасындағы этнолингвистикалық төрт томлық сөзлиги шықты. Усы илимпаздың мына пикири тил билими хәм басқа да тараўлар ушын әхмийетли екенлигин атап өтпекшимиз: «Этностың басып өткен бир неше әсирлик жолы, оның белги сүүретлери бизлер тас естелик пенен жар тастағы ойылған жазыўлар аркалы, мәдений естеликлер менен хәр қыйлы имаратлар халатында жетип келиўи мүмкин. Бирақ булардың барлығы-этнос өмириниң тек ғана мыңнан бир көриниси. Оның шын мәнисиндеги даналығы менен дүнья танымы тек тилинде ғана сақланады. Хәр бир дәўирде өмирге керекли болған қурал-жарақлардың, қурал-сайманның, кийим-кеншек пенен азық-аўқат, үрп-әдет, исеним, ойын-күлки, той-мереке менен байланыслы дәстүрлердиң атамасы, сыры, тил фактлери ретинде ғана, яғный дара сөзлер бирикпеси, фразеологизмлер менен накыл-мақаллар аркалы ғана бизге жетип келиўи мүмкин» [9:304].

Этномәдений лексика бойынша қазақ тил билиминде исленген мийнетлердиң ишинде Е.Жанпейсовтың мийнетлери айрықша орынға ийе. Оның «Этнокультурная лексика казахского языка» атлы мийнетинде М.Әуезовтың мийнетлери тарийхый-лингвистикалық жақтан үйренилип, сол тийкарда қазақ тилиниң этномәдений лексикасы анализленген [5:285]. Автор лексиканы руўхый хәм материаллық мәдениет кубылыслары, халық метрологиясы, туўысқанлық хәм шаңарақлық қатнасықлар лексикасы деп бөлип қарайды. Мийнетте түрк тили мағлыўматларынан кең пайдаланған. Бул мийнеттиң қосымшасында 3150 ден аслам материаллық хәм руўхый мәдениет атамалары, 650 топонимлер, 150 ден аслам этнонимлер берилген.

М.М.Копыленконың этнолингвистика мәселелерин жақсы анализлеген мийнетлериниң бири сыпатында «Основы этнолингвистики» атлы монографиясын келтирип өтиўге болады [7:180]. Бул мийнет тиккелей этнолингвистика мәселелерин хәр тәрәпме үйренетуғын мийнет екенлигин атап өтиў орынлы. М.М.Копыленко өзиниң мийнетинде М.Қашқарийдиң мийнетлериндеги этнолингвистикалық материалларды таллаўдан баслап дәслепки дәўир илимпазлары В.Гумбольдт, Э.Сепир, А.А.Потебня, соның менен бирге, соңғы дәўирдеги изертлеўшилерден Н.И.Толстой, В.В.Иванов, В.Н.Топоров хәм тағы басқалардың усы тараў бойынша алып барған изертлеўлерине таллаў ислейди. Усындай изленислер нәтийжесинде «этнолингвистика» атамасының Б.М.Уорфқа тийисли екенлигин анықлайды. Оларды улыўмаластырған ҳалда, этнолингвистика тараўының қағыйдаларын келтирип өтеди.

Түркий тиллердиң лексикасын үйрениўге арналған К.М.Мусаеваның «Лексика тюркских языков в сравнительном освещении» атлы монографиялық мийнетинде биринши мәрте батыс кыпшақ тиллери лексикасының уқсас хәм айырмашылық тәрәплери изертленген [10:358]. Лексика тараўының басқа бөлимлери менен бирге, этнографиялық лексиканың жеке топарлары да талқыланады: хайўанатлар, хайўанлардың мүшелери, өсимлик атамалары, туўысқанлық атамалары. Тил кубылыслары халықтың тарийхы менен тығыз байланыста изертленген. Яғный, халықтың тарийхый хәм социаллық халатлары тийкарында анализленген.

Қырғыз тилиндеги мийнетлерден профессор А.К.Юдахин тәрәпинен таярланған «Киргизско-русский словарь» атлы мийнети өзиниң мазмуны бойынша энциклопедиялық характерге ийе мийнет [14]. Бул сөзликте тарийх-этнографиялық мағлыўматлар жәленген, яғный қырғыз тили тарийхы, улыўма түркий тиллер тарийхы мәселелерин, қырғыз халқының тарийхы хәм мәдениатын көрсетип берийши дерек сыпатында хызмет етеди.

К.К.Юдахинниң сөзлиги еки тилдеги сөзлердиң мәнисин түсиндирип қоймастан, фольклорлық лексиканы да хәр тәрәпме тәрәпме береди хәм фольклорлық сөзлер арқалы қырғыз халқының жасаў тәризи, дәстүрлери ҳаққында да мағлыўмат береди. Автордың сөзлиги қырғыз халқы хәм басқа да түркий халықлардың жасаў тәризи бойынша мағлыўмат берийши дерек есапланады. Мәселен, карақалпақ тилинде ушырасатуғын *әжайып* (қырғыз тилинде «әжайып») сөзиниң мәнисин берий ушын фольклордан мысал келтиреді: «Ажайыптан дуба оқу – фольк. Произнести чудодейственное заклинание (напр. Для того чтобы вмиг вызвать резкое изменение погоды)» [14:503]. Яғный бул гәпте әжайып сөзиниң фольклорлық мәнисиниң қолланылыўы ашып берилип, *әжайып* сөзи «дуға оқыў» сөзи менен избе-из келип «Сол заматтың өзінде хаўа райын өзгертип жиберий ушын әжайып дуға оқылды» деген мәнисти ашып берген.

Лексиканың жеке тематикалық топарларын үйрениўде татар тилшилеринен Д.Б.Рамазанова, Р.К.Рахимова, Ф.Ф.Гаффарова, Ф.С.Баязитова, Н.Б.Бурганова, Т.Х.Хайрутдиновалар кандидатлық диссертацияларын жақлап шықты. Олар тәрәпинен туўысқанлық, атамалары, дәстүрлер, үрп-әдет, атқа байланыслы қурал-сайманлар, пазенделикке байланыслы буйымлар, жерге байланыслы атамалар хәр тәрәпме анализге артылған.

Татар тили лексикологиясын изертлеўде Р.Г.Ахметьяновтың бир қатар мийнетлерин атап өтиўге болады. Автордың «Общая лексика материальной культуры народов среднего Поволжья» мийнетинде татар, башқұрт, чуваш, марий хәм удмурт тиллери лексикалық бирликлериниң этимологиялық мазмуны, дийқаншылық, мал шарўашылығы хәм жәмийетлик қурылыс тараўларына байланыслы атамалардың лексикасы анализленген [2:200].

Бир қатар тюрколог илимпазлар тәрәпинен хайўанлардың атамалары бойынша исленген жумысларын атап өтиў орынлы. Мысал ушын, илимпаз А.М.Щербак тәрәпинен таярланған «Названия домашних и диких животных в тюркских языках // Историческое развитие лексики тюркских языков» атамасындағы мийнетинде хайўанлардың атамаларын билдиретуғын сөзлерди салыстырған хәм олардың түркий тиллерде фонетикалық, морфологиялық өзгешеликлерин келтирип өткен [13:81]. Мысал ушын илимпаз өз мийнетинде *ийт* деген сөздиң барлық түркий тиллеринде ушырасатуғынына итибар береди: «Тек ғана хакас тилинде *ийт* – «адай» дегенди билдиреди, түркий тиллерде *көпек* сөзи туўра келеди, басқа да түркий тиллерде (азербайжанша *көпәк*, түркменше *көпәк*, гагауз тилинде *көпәк*, *көпәжик*) усыған уқсас болып айтылыўын көрсетип өткен. Өзбек тилинде *ийт*тиң улыўмалық атамасы, *ит* деген сөз бенен бирге *кучук*, якут тилинде *ноҳо* сыпатында қолланылыўын айтып өткен [13:172].

Кийим-кеншек хәм оның бөлимлери ҳаққында өзбек илимпазы М.Асамутдинова тәрәпинен жақланған «Название одежды и ее частей в узбекском языке» атамасындағы кандидатлық диссертациясында басқа тиллердеги уқсаслығы бар айырым сөзлердиң этимологиясын изертлеген [1:223].

Ал М.А.Юсупова тәрәпинен таярланған «Киргизские народные термины материальной культуры» кандидатлық диссертациясында қырғыз халқының жүн тоқыў менен байланыслы болған материаллық мәдениаты атамалары тарийхый хәм этнографиялық аспектте хәр тәрәпме үйренилген [12:212]. Онда илимпаз тәрәпинен үлкен көлемдеги материаллар жыйналып, усы материаллар тийкарында қырғызлардың бир нешше мың әсирлер даўамында топлап киятырған материаллық мәдениет байлықлары кең лексикалық мазмунда ашып берилген. Соның менен бирге, усы

өнер түрі менен байланыссыз болған атамалардың морфемалық анализі хәм көп қолланылатуғын усыллар хәм кураллардың келип шығуына итибар қаратылған.

Түркий тиллер, әсіресе қарақалпақ тили лексикасының этимологиясын үйрениуде, биз таңлаған тема бойынша сөзлердің лексика-семантикалық мәнісін талқылауда қазақ илимпазы Әбдуали Қайдар тәрәпинен усынылған «Ғылымдағы ғұмыр. Қазақ тили этимологиясының ғылыми-теориялық негиздери» атамасындағы илимий мийнети де үлкен әхмийетке ийе. Әсіресе, татар тарийхый лексикологиясы тараўын изертлеген илимпаз Р.Г.Ахметьянованың мийнетлери итибарымызды тартты [3:272]. Бул мийнетте қазақ халқының тийкаргы кәсиби жылқышылық пенен хәм атларға байланыссыз қолланылатуғын атамалардың этногенезисі, олардың түркий тиллерде қалай қолланылатуғын бойынша да түсиниклер берилген. Китаптың атлар менен байланыссыз атамаларға түсиндирме берген бөли-

минде қарақалпақ тилинде «жабағы» сөзи қандай мәністе қолланылатуғынына да итибар қаратылған. Мысалы: «Жабағы сөзи- қарақалпақша *жабағы* – «бир жастағы жылқы төли», ноғайша *жанаши* – «жаңа туылған қулын», татарша *жабағы* – «бир жастан асқан жылқы төли», туваша *чаваа* – «бир жасқа толған жылқы төли», түркменше *жанағы* – «жаңа туған қулын» деген мазмунда қолланылыўын көрсеткен.

Жуўмақлап айтқанда, хәр бир халықтың өзиниң этникалық өзгешелиги болады. Соған сәйкес этнографиясы да қәлиплеседи. Олар түркий халықларда тилши алымлар тәрәпинен этнолингвистикалық аспекте үйренилип келмекте. Этнографизмлердің миллий мәдениет пенен байланыссыз тәрәплерин изертлеген мийнетлер менен танысып барыў бизге түркий халықлар, олардың тили, этномәдениет өзгешеликлери хакқында көп мағлыўматлар береді.

Әдебиятлар

1. Асамутдинова М. Название одежды и ее частей в узбекском языке. Дис... канд.филол.наук. –Ташкент: 1970. –С.223.
2. Ахметьянов Р.Г. Общая лексика материальной культуры народов Среднего Поволжья. – М.: «Навк», 1989. –С.200.
3. Ахметьянов Р.Г. Краткий историко-этимологический словарь татарского языка. –Казань: 2001. –С. 272.
4. Герд А.С. Введение в этнолингвистику: курс лекций и хрестоматия. СПб. 1995. –С. 78
5. Жанпейсов Е.Н. Этнокультурная лексика казахского языка. – Алма-Ата: 1983. –С.285.
6. Киргизско-русский словарь. Ф: Главная редакция Киргизской советской энциклопедии. 1985. –С.503.
7. Копыленко М.М. Основы этнолингвистики. -Алматы: Евразия, 1995. –С.180.
8. Қазақ тилинің қысқаша этимологиялық сөздігі. – Алматы: «Ғылым», 1966. 104-240-б.
9. Қайдар Ә. Қазақ тилинің эзекті мәселелері. -Алматы: «Ана тілі», 1998. 304-б.
10. Мусаев К.М. Лексика түркских языков в сравнительном освещении. – М.: 1975. –С.358.
11. Русский язык: Энциклопедия русского языка. // <http://russkiyazik.ru>
12. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – М.: «Наука», 1974-1980. –С. 767.
13. Щербак А.М. Названия домашних и диких животных в тюркских языках. // Историческое развитие лексики тюркских языков. – М.: 1961. – С 81-172.
14. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. В двух книгах. -М.: Советская Энциклопедия, 1965. Книга 1 (А-К) 503 с. Книга 2 (Л-Я). –С. 475.
15. Юсупова М.А. Киргизские народные термины материальной культуры. Дис... канд.фил. наук. -Алма-Ата: 1988. –С. 212.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада этнографик лексиканинг туркий тилларда тадиққ этилиш даражаси ўрганилган. Шунингдек, лексиканинг яқка тематик гуруҳларини ўрганиш, туркий тиллардаги сўзларнинг этимологик асослари, туркий халқларнинг тили, этномаданий хусусиятлари масалалари сўз этилган.

РЕЗЮМЕ

В статье изучен уровень исследования этнографической лексики в тюркских языках. Также были затронуты вопросы изучения отдельных тематических групп лексики, этимологических основ, языка тюркских народов, этнокультурных особенностей в тюркских языках.

SUMMARY

This article is examined the level of studying the ethnographic lexicon in Turkic languages. The study of individual thematic groups of lexicon, the etymological basis of words were also discussed, the language of Turkic peoples, ethnocultural features in Turkic languages.

УДК 811.512.

С.ЖУМАҒУЛОВ ШЫҒАРМАЛАРЫ ТИЛИНДЕ СЕСЛИК ТӘКИРАРЛЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕР

Б.Т.Юсупова – филология илимлериниң кандидаты, доцент

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: фразеологизм, фразеологик фонд, бадий асар тили, фразеологизмнинг товуш хусусияти, фоностилистика.

Ключевые слова: фразеологизм, фразеологический фонд, язык художественной литературы, звуковые свойства фразеологизмов, фоностилистика.

Key words: phraseologism, phraseological fund, language of fiction, phonological properties of phraseologies, phonostylistics.

Қарақалпақ тили қарақалпақ халқының бай турмыс тәжірийбесин, пүткіл тарийхы даўамында топлаған мол руўхый-мәдениет ғәзийнесин, сөйлеў шеберлигин, көркем сөз өнерин әўладтан әўладқа өткерип сақлап қиятырған бай тиллердің бири болып есапланады. «Қарақалпақлар бурыннан сөзге шешен болған. Тилимиздеги сөзлердің туўра хәм аўыспалы мәнилерин сөйлеў пайытында шеберлик пенен қолланыўға умтылған. Буған Жийреншениң шешенлик сөзлери, Өмирбек лақының анекдотлары, толғаў-термелердеги даналық үгіт-нәсиятлар хәм дәстанларымыздан көплек мысаллар келтириў мүмкин. Айтылажақ пикирге сәйкес липас кийдире билиў, сөйлеў шараятына хәм мақсетке муўапық тил бирликлеринен орынлы пайдаланыў, сөз бенен тыңлаўшының тек қулағын емес, ал кеўлин жаўлап алыў халқымызда шешенликтин,

тапқырлықтың, инсанның руўхый дүньясының байлығының баслы белгилериниң бири болған» [1:25]. Инсанның сөйлеў шеберлигине хызмет ететуғын бундай бирликлердің қатарында тилдің сөзлик қурамында айрықша орын ийелейтуғын, өзгеше сыпаттағы, мәнилериниң аўыспалылығы, астарлылығы, тәсиршендиги менен танылған фразеологизмлердің орны айрықша.

Қарақалпақ тилинің фразеологиялық қоры сөз шеберлериниң көркем дәретийўшилиги арқалы, оларды усталық пенен пайдаланыў усыллары, белгилі бир стильлик мақсетлерде айырым өзгерислер менен түрлендирип қолланыў жоллары арқалы және де байып, жетилисип келеді. Халық тилинің ең көркем үлгилериниң бири есапланған фразеологизмлер әдебий шығарма тилинде мәнилик жақтан және де қубылып